

HALK BİLİMİ KAYNAKLARINA GÖRE ANLATILAR ÇERÇEVESİNDE KIRGIZ VE OĞUZLAR ARASINDAKİ TARİHî ETNİK İLİŞKİLER*

Historical Ethnic Relations Between Kyrgyz and Oghuz Within the Frame of Narratives in Reference to Folklore Resources

Prof. Dr. Oljobay KARATAYEV**
Dr. Kayrıkan JANIBEKOVA***

ÖZ

Kırgız ve Oğuz (Türkmen) etnik, kültürel ilişkilerinin erken ortaçağlarda başladığı tarihte bellidir. Oğuzların bir bölümünün VII.-X. yüzyılda günümüz Kırgızistan sınırları içinde kalan topraklarda yaşadıkları da biliniyor. Efsanelere göre, Oğuz Han'ın karargâhı Isık-Köl'de bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda Kırgızlar ve Oğuzların saf Türkçe konuştuklarını ifade etmiştir. Ortaçağlardaki etnik ilişkileri ile ilgili bilgileri (Örneğin: Kırgız-Türkmen) boy adlandırmalarından, damgalarından tespit edebiliriz. Kırgız-Türkmen boy isimlerinde, 250 adet ortaklık tespit edilmiştir. Mesela Kırgızların İçkilikler (Bulgaçlar) adıyla bilinen boy birliği içinde *Göklen, Tekren, Teke, Bayat, Ersarı* v.b. gibi alt boy grupları bulunmaktadır. Söz konusu Kırgız boylarının Oğuzlarla ortaçağdan itibaren yakın ilişki içinde oldukları görülmektedir. Aynı zamanda boy damgaları da etnik ilişkilerin derinliğini göstermektedir. X-XI. yüzyıllarda batıya doğru göç ederek Selçuklu Devleti'ni kuran Oğuz-Türkmenler ile ilgili bilgileri seçerelerden, destanlardan ve ayrıca Manas Destanı'ndan görebiliriz. Kırgız araştırmacılarından bazıların fikirlerine göre, Manas Destanı'ndaki bazı olaylar Kırgızların batısında yaşayan Oğuz boylarının arasında cereyan etmiştir. Aynı zamanda Manas Destanı'ndaki Manas Baatır'ın büyük babalarının Oğuz (Uğuz), öz babasının da Cakıp olduğu belirtilmiştir (Manasçı Sayakbay Karalaev'in varyantı). Bunun dışında Kırgız seçerelerinde Kırgızların Uğuz Kağan'dan (Oğuz Han) türedikleri, bazıları ise onun Türk-Ata olduğu ileri sürülür. Bu bilgiler tesadüfen ortaya çıkmamıştır. Toplumsal hafızada, erken çağlardaki tarihî olaylar, insanlar ve seçere bilgileri muhafaza edilmiştir. XVI. yüzyılda kaleme alınan, Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türk" adlı çalışmasında da Kırgızların Oğuz Kağan'dan türediği ile ilgili bilgiler vardır. Damgalar, etnik tarihi, etnik kültürü araştırma konusunda yazma eserler, yer-su, boy, uruğ ve halk adları, folklor bilgileri kadar önemli kaynaklardan biridir. Kaya, taş yüzeylerinde, mezarlarda v.s. bunun gibi eski abidelerde mevcut damgaların etnik tarih araştırmalarındaki önemi büyüktür. Yazma eserleri olmayan halklar, etnik grupların menşei, etnik durumu, yayıldıkları alanlar gibi etnik bilgilerin netleştirilmesinde damgaların büyük katkı sağladığı biliniyor. Damgalar konargöçer veya yarı göçebe boyların yayıldıkları alanları, göç yollarının ana hatlarını, onların etnik ve kültürel ilişkilerini ortaya çıkarılmasında yardımcı kaynak görevi üstleniyorlar. Damga işaretleri ve onların etnik ve kültürel tarihi üzerinde yapılan çalışmaların, Kırgız etnogenezi araştırmalarında (tarih, etnografi, türköloji) etkili bir kaynak olarak kullanılması henüz yeni sayılabilecek bir durumdur. Kırgızların ortaya çıkışı, yayıldıkları alanların belirlenmesi açısından Kırgız boylarının eskiden kullandıkları damgalarının ortaya çıkışının, yayıldığı alanların, kökenlerinin, etnogenetik ve etnokültürel yapısının akraba halklar ile olan benzerliklerinin belirlenmesinde çok önemli bir kaynaktır. Kabileler, boylar, uruğlar, aileler ve özel kimselerin kullandığı damgalara, Kırgız ve diğer Türk-Moğol halkların dillerinde "damga", "möö" deniliyor. Eski kırgızlar ve diğer Türk boyları tarafından kullanılan bu tabir, Rus, Moğol, Fin-Ogur vd. halklara da "damga" şeklinde yayılmıştır. Damgalar, etnik tarihi, etnik kültürü araştırma konusunda yazma eserler, yer-su, boy, uruğ ve halk adları, folklor bilgileri kadar önemli kaynaklardan biridir. Kaya, taş yüzeylerinde, mezarlarda v.s. bunun gibi eski abidelerde mevcut damgaların etnik tarih araştırmalarındaki önemi büyüktür.

Anahtar Kelimeler

Oğuz, Kırgız, Manas, seçere, damgalar.

* Geliş tarihi: 6 Şubat 2017 - Kabul tarihi: 15 Eylül 2018 / Karatayev, Oljobay; Kayrıkan Janibekova. "Halk Bilimi Kaynaklarına Göre Anlatılar Çerçevesinde Kırgız Ve Oğuzlar Arasındaki Tarihi Etnik İlişkiler" *Millî Folklor* 119 (Güz 2018): 17-30

** Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kastamonu/Türkiye, okaratayev@gmail.com

*** Kırgız Milli Üniversitesi, Kırgızistan

ABSTRACT

Ethnic, cultural relationships between Kyrgyz and Oghuz (Turkmen) started in the early Middle Ages of history. It is known that a part of the Oghuz between 7th-10th centuries lived in today's Kyrgyzstan boundaries. According to the legends, it is asserted that the Oghuz Khan's headquarters was in the Issyk Kul Lake. Mahmud Kashgari stated that Kyrgyzs and Oghuz had spoken pure Turkish language in the 11th century. Information on the ethnic relations in the Middle Ages, such as Kyrgyz-Turkmen, can be identified from clan namings and stamps. In the Kyrgyz-Turkmen clan names, 250 common names were identified. For instance, among the name of the Kyrgyz clans, known as 'İçkilik', has been seen some ethnic similarities such as *geklen*, *tekren*, *teke*, *bayat*, *ersarı* and etc. since the Middle Ages. At the same time, the clan stamps show the depth of the ethnic relations, too. Information regarding the Oghuz-Turkmen, who established the Seljuk Empire migrating westwards, in the 10-11th centuries can be seen in the genealogies, legends and Manas Epic. According to ideas of the some Kyrgyz researchers, some events in the 'Manas Epic' occurred among Oghuz clans living in the west of the Kyrgyzs. At the same time, in the 'Manas Epic', it is expressed that Manas Baatır's grandfather is Oghuz (Uğuz), and own father is Cakıp. Furthermore, it is alleged that in the Kyrgyz genealogies, Kyrgyzs come from Uğuz Kağan (Oğuz Han), and some of the genealogies also indicate that Kyrgyzs are Turk-Ata. All of these mentioned information and names are not produced randomly. In the public information, historical events of earlier times, people and genealogy information are kept. In the 16th century, in the study known as "Genealogy-i Turk (Şecere-i Türk)" of the Abul-Ghazi Khan Bahadur Khan of Khiva, there are information about that Kyrgyzs come from Oghuz Khan. Tamga is one of the important sources of folklore, ethnic history, manuscripts about studies, ethnic culture, names of places and water, tribes and peoples. Tamga on rock, stone surfaces, graves etc. has a great importance in ethnic date researches. Tamga is known to make a major contribution in the clarification of the ethnic information such as peoples without manuscripts, the origin of the ethnic groups, ethnic status and the places where they spread. Tamga plays a role as an additional source in revealing places where nomadic and semi-nomadic tribes spread and main line of their migration routes, their cultural and ethnic relation. Marks of tamgas and their ethnic and cultural history, and their role in researching ethno-genesis is one of the new areas in Kyrgyz researches (such as history, ethnography and Turkic study). The emergence of the Kyrgyz is very important resource in determining places where brands used by Kyrgyz clans spread, the root of these brands, their emergence and spread areas and their importance in the ethnic history, and ethno-cultural and ethno-genesis relationships, parallels of the relation peoples. Tamgas used by clans, families and some individuals in the Kyrgyz and Turkish Mongol languages called "damga". This term used by former Kyrgyz and Turkish clans spread to Russian, Mongolian, Finno-Ugric people.

Key Words

Oguz, Kyrgyz, Manas, genealogy, tamgas.

Giriş

Orta Asya coğrafyası eskiden beri her türlü kültürün, dilin, fikrin ve dinî görüşlerin kaynaştığı merkez olmuştur. İki nehir (Maveraün-nehr) ve ona sınır olan alanlar en eski medeniyetlerin ocağı olmuştur. Bunun yanı sıra, bu topraklar, yerleşik, yarı göçebe ve göçebe medeniyetlerin yaşadığı bir bölge olarak da bilinir. Milattan önce Türkistan topraklarına Merkezî Asya'dan birçok Türk göçebe kabilesi gelerek yerleşmeye başlamışlardır ki, bunlar, yerleşik halkların kültürlerini

benimsemiş ve aynı zamanda yerleşik kültürlerin zenginleşmesine de sebep olmuştur.

Orta Asya topraklarında yaşayan Hunlar, Kanglılar, Usunlar, Oğuz kabileleri (Peçenekler, Uzlar, On Oklar), Kıpçaklar ve Kırgızlar tarihte iz bırakmışlardır. Yukarıda adı geçen etno-siyasi konfederasyonlar günümüz Türk ve diğer dilde konuşan halkların etnik olarak gelişmelerinde büyük rol oynamışlardır.

Bilindiği üzere, ortaçağ Türk halklarının kendi aralarındaki etnik

ve kültürel ilişkileri hakkında araştırmalar çok azdır. Özellikle, Ortaçağ döneminde Kırgızlar ile Oğuzların siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileriyle ilgili araştırmalara çok nadir rastlanır. Dolayısıyla, halk edebiyatı eserlerinde yer alan bilgilerin etraflıca araştırılması, Kırgız-Oğuz ilişkilerinin araştırılmasına büyük katkı sağlar.

Kırgızlar ile Oğuzlar arasındaki siyasi, kültürel, ticari ilişkiler erken ortaçağda (MS. VII-VIII. yy.) başlamıştır. Oğuz-Türkmen boylarının Altay dağlarından başlayarak Sır Derya'nın orta bölgelerine kadarki coğrafyada yaşadıkları bilinir. Bunlar içerisinde günümüz Kırgızistan toprakları (Isık-Köl, Talas vb.) da vardır. *Kırgız ve Oğuz* etnonimleri de Türk kökenli olup çok eskilere dayanmaktadır.

Kırk +z; -z eki çoğul anlamını veren bir ektir. *Ok+z; (on ok)*- eski Türk dilinde “boy”, “halk” anlamına geldiğini araştırmacılar tespit etmişlerdir. Dolayısıyla, -z eki bütün Türk dillerinde -lar (çokluk ekini) çoğul ekini bildirir. Aynı anda birçok tarihçi (A. N. Bernştam, V. Ya. Butanaev, T. K. Çorotegin) “*Oğuz*” kelimesinin totemcilik inançlarından gelen etnik, anlam olarak ise eskiçağdaki boyların tapındıkları “ögüz” veya “oküz” kelimesinden geldiğini ileri sürmüşlerdir.

Kaşgarlı Mahmud “Divani Lügat-i Türk” (XI. yy.) eserinde şöyle bilgi vermektedir; *...Türkler aslında 20 boydan oluşmaktadır. Ben Rum'dan (Roma) güneşin çıktığı yere kadar yaşayan Müslüman ve başka halkları saydım. Rum'a yakın Peçenek, sonra Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başkurt, Kay, Basml, Yabaku, Tatar ve son olarak Kırgızlar yaşamaktalar. Kırgızlar Çin'e yakın*

topraklarda yaşamaktalar. Yazar, eserin devamında “...Kırgız, Oğuz, Kıpçak, Tuhsi, Yağma, Çaruk, Çiğil dilleri Türk dilleridir” diye yazmıştır (Kaşgari 1960: c. I: 64,66).

Agadjanov ve Karrieva, Türkistan'ın kuzeyi ve Merkezi Asya'daki Türk boylarının *Oğuzlar* diye adlandırıldığını ileri sürmüşlerdir (1973: 19).

“...Oğuzlar, Türklerin bir soyudur. Onlar saf Türkmenlerdir. Onların içinde 22 boy vardır, her birinin özel işaretleri (boy damgaları) vardır” (Kaşgari 1960: c. I: 64). Oğuz boy damgaları ile ilgili, Reşideddin'in “Camiüt-Tevarih”inde de bilgiler bulunmaktadır. Kırgız-Oğuz boy damgalarının etnogenetik benzerlikleri ile ilgili bilimsel çalışmalar yayınlanmıştır (Reşid-ed-Din 1952: 67-69).

Bilindiği üzere, Batı Göktürklerin yıkılmasıyla Doğu Türkistan ve ona sınır olan topraklarda birçok boy *Oğuz* ve *Dokuz Oğuz* boy konfederasyonuna girdiler. Söz konusu Oğuzların bir kısmı Sırderya'nın aşağı boyuna doğru göç ederek yerleşmişler ve Selçuklu devletini oluşturmuşlardır. Bu topraklardaki Oğuzlar aynı zamanda *Oğuz-Türkmenleri* ismi ile de biliniyorlardı (Zaporjets 2011:45).

Korkut Ata hakkındaki efsanelerin Sıriderya Havzasında ortaya çıktığı ve X-XI. yüzyıllarda Oğuzlar ile Fergana Vadisi ve çevresinde iç içe yaşayan Kırgızlar arasında yayıldığı ve benimsendiği Vasiliy Barthold tarafından ortaya çıkarılmıştır (Barthold 1973:273). Bu dönemde doğudaki Türk boylarının çoğunluğu Müslüman değillerdi. Bundan dolayı, efsanelerde, mitlerde (halk edebiyatında) Türk

boylarının İslam öncesi inançlarının izlerini görmek mümkündür. Bazı Kırgız araştırmacılara göre, Manas destanında yer alan bazı olay örgüleri, batıda yaşayan Oğuz boylarından doğmuştur.

Folklor araştırmacısı Turdubay Abdırakunov, destandaki Pekin'e (Beçin) yapılmış büyük seferi Peçenekler ile olan savaşa bağlamaktadır. Araştırmacı bu dönemde Kırgızlar ile Oğuzların arasında yakın ilişkiler olduğunu ileri sürmektedir (Bkz:Abdırakunov 1990:34-35). Manas destanında (Sayakbay Karalayev'in varyantı) Manasın dedesi Oğuz (Uguz); babasının ise Cakıp olduğu söylenmektedir. Bunun yanı sıra, Kırgızların halk şecere kitaplarının çoğunda onların atalarının *Oguz Kağan*, bazılarında ise *Türk Ata* olduğu yazılmaktadır. Bu bilgi ve efsanelerin gerçek payı vardır. Manas Destanında *Oğuz-Kağan*, güneyde Mısır'a, batı tarafı Barang'a (Fransa) kadar uzanmış topraklarda yaşayan boyları itaat altına alarak, büyük bir imparatorluk kurmuştur (Manas Ansiklopedisi, c. I: 337). Halkın tarihî hafızasında eski zamanlarda geçmiş tarihî olaylar, tarihî kişiler, jeneolojik bilgiler muhafaza edilmektedir. Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk adlı eserinde de Kırgızların Oğuz Kağan'dan türediği söylenir (Ebul Gazi 1906: 25). Kırgız şecere kitaplarında Mogol Han'dan Oğuz Han, Oğuz Han'dan Deniz Han, Deniz Han'dan Kırgız'ın doğduğu (türediği) rivayet edilmektedir (Karatayev 2014:45). Ebul Gazi'nin (XVI) verdiği bilgilere göre, Oğuz-Türkmen boylarının (ortaçağ dönemleri) sahip olduğu topraklar doğuda Isık Göl gölü, batıda-

Kara-Kum çölü, güneyde Yangikent şehrine kadardı (Ebul Gazi 1906: 27).

Türkmenlerin halk efsanelerinde Oğuz Han'ın payitahtının Isık Göl bölgesinde olduğu söylenmektedir (İstoriya Turkmenskoy SSR, 1974: 177). Türkmen tarihini araştıran bilim adamı Sergey Agadjanov, Salor Güllalı Salor oğlu'nun yazdığı bilgilere dayanarak, Kırgızlar ile Türkmenler arasındaki etnik bağlantıları, yer-su adlarında, özellikle boy adlarında görmenin mümkün olduğunu söylemektedir (Agadjanov, Kariyeva 1973: 15).

"Türkmen" ismi, Al Mukaddasi'nin (X. yy.) eserinde geçmektedir. Ona göre, Çüy bölgesinde (Kırgızistan'da) çok büyük olmayan *Ordo* diye adlandırılan şehirde Türkmen hükümdarı yaşamıştır. Eğer söz konusu ortaçağdaki Ordo şehrinin günümüzdeki Krasnaya Reçka köyünün (Kırgızistan, Çüy bölgesi) yanındaki eski ören yeri olduğunu düşünürsek, o zaman Türkmenlerin bir kısmının da X. yüzyılda Çüy bölgesindeki Karlukların içinde yaşamış oldukları sonucuna varabiliriz (Karayev 2003:20).

Kırgız tarihçisi Ömürkul Karayev'e göre, Karahanlılar ile Oğuzların Talas bölgesinde savaştıklarına dair bilgiler mevcuttur. Karahanlılar Tanrı Dağları ve Yedisu'da tamamen yerleştikten sonra batı tarafa doğru ilerlemişlerdi. Onlar X. yüzyılın ikinci yarısında Talas bölgesinde Oğuzlar ile savaşmışlardır. Bu olaydan sonra Oğuzlar Sırderya tarafına doğru göç etmişlerdir (Karatayev 2013:198-199).

Halk edebiyatı eserlerinde yer alan tarihi benzerlikler de, halkların etno-genetik ve etno-kültürel bağlarını göstermektedir. Eski Oğuzların tarihi

ile birlikte günümüze kadar gelebilen Korkut Ata'nın ismi, Türk halklarının folklor eserlerinde yer almaktadır. Korkut Ata imajına ilişkin mit ve efsaneler geniş alanlara yayılmış olup doğu ve batı olmak üzere 2 gruba ayrılır. Doğu grubunu oluşturan efsaneler, Oğuzların eski vatanı olan Orta Asya bölgelerindedir. Bu efsanelerin çoğunluğunu Kırgız ve Kazak kaynakları teşkil eder (Köroğlu 1972: 48).

Celmayan adlı deve üzerinde dolaşan, ölümden kaçan Korkut hakkındaki efsane Kırgızlarda, Türkmenler ve Kazaklarla da vardır. Buna ilişkin olarak folklor araştırmacı Batma Kebekova şöyle der: "... *Kırgız efsanesine göre Korkut Evliya tabip (hekim) olarak tasvir edilir. O, kimsesiz, fakir hastaları tedavi eder. Yaptıkları Tanrı'nın hoşuna gider ve ölüm senin aklına gelene kadar yaşayacaksın.*" der. Bunun için Korkut Evliya uzun ömür sürmüştür. Bir gün Korkut, öküzü kovalarken, aklına ölüm gelir, bu düşüncesinden ürkererek, ölümden kaçarak, *Celmayan* adlı deveye binip dünyanın dört tarafını dolaşır. Gittiği her yerde kendisi için kazılmış mezarı görerek geri çekilir. Sonuçta, kayığa oturarak denize açılır. Ama gece gündüz ölüm düşüncesi kafasından çıkmaz ve Korkut uykusuz kalır. Sonra hastalanır ve vefat eder. Efsanenin ikinci varyantında ise Korkut günümüzde de *Celmayan*'a binmiş halde dünyanın her tarafında hâlâ dolaştığı rivayet edilir (Kebekova 1982: 114).

Korkut Ata hakkındaki mit ve efsanelerin doğduğu ve geliştiği çevrenin Oğuz boylarına ait olduğu bilimsel olarak ispatlanmıştır. Oğuzların efsanelerinin Kırgızlara nasıl ve ne zaman yayıldığı sorusu birçok araştırmacının ilgisini çekmektedir. Dede Korkut Ki-

tabı geniş bir şekilde araştırılmış bir kaynak olarak bilinir. Burada yer alan bilgiler Reşideddin (XIV. yüzyıl) ve Ebulgazi Bahadır Han'ın (XIV. yüzyıl) eserlerinde de geçmektedir

Kırgızların *Otorhan* isimli halk rivayetinde de Kırgız-Oğuz ilişkileri hakkında dikkate değer bilgiler yer almaktadır. Kırgız Bilimler Akademisi'ne (El yazıları saklama ve yayınlama bölümüne) 1946 yılında Turgunbek Alımbekov, kendi babasından duyduğu rivayetin el yazmasını vermiştir. Rivayette, Oğuz boyunu kurtaran Otorhan hakkında bilgiler yer almaktadır. Kırgızların Otorhan halk rivayeti hacmi bakımından büyüktür. Bu destan ünlü Kırgız Manasçısı Balık tarafından anlatılmıştır (Karatayev 1914:72).

Kırgız folklor uzmanı Prof. Dr. Batma Kebekova bu el yazmasının yıpranmış olduğunu belirtir (Kebekova 1982:116-117).

Oo baatırlar, baatırlar,
Duşmandı cenip kelgender.
Algır kuştay kiraandar,
Uguzdan çıkkın berender,
Kol baştağan noyondor.
Al berendın cayın aytayın
Otor (Otrar) şaarın saldırgan,
Uguz elin kutkargan,
Otorhanday berendir

Oo, kahramanlar, kahramanlar,
Düşmanı yenip gelenler,
Alıcı kuş gibi güçlüler,
Oğuzdan türemiş olan kahramanlar,
Ordu yöneten Noyanlar.
O kahramanın durumunu anlatayım,
Otor (Otrar) şehrini kuran,
Oguz halkını kurtaran,
Otorhan gibi bir kahramandır.

Eser, Sırderya çevresini İranlılardan kurtaran Oğuz ve Kırgız kahramanlarını, Sarıbay'ın çok iyi ok atan kızı Razi'nin kahramanlığını övmekle başlar. Destanda Otorhan'ın babası Oroz hakkında “*Sırderya’da yaşamış, Kısrakları bağlamış*” gibi bilgiler geçmektedir. Kırgızların İranlılar ile olan mücadelesinde Oğuz uranını (savaş çağrısı, nida) bağırlarlar. Otor şehrini kurtarmaya kahraman Kıpçak (kahraman adı) katılır; Mangıt, Katagan başçılık yapar. Böylece İranlılar yenilerek kaçmak zorunda kalırlar. Bundan dolayı Otorhan'ın kahramanlığı hâlâ övülmektedir ve bu sebeple Kırgız halkı arasında “*Kimin kimin zamanı, Otorhan’ın zamanı*” deymi ortaya çıkmıştır (Kebekova 1982:116-117).

Bu konuda “Acaba, Otorhan'ın şehri hangi şehirdir?” sorusu akla gelebilir. Bize göre Kırgız destanında geçen Otorhan, Ortaçağ döneminde gelişen; Sırderya'ya yakın bulunan; Oğuzların, sonra Kıpçak boylarının siyasi-ekonomik, kültürel merkezi olan Otrar şehriyle ilişkili bir ad olabilir. Otrar şehri (Taband, Turarband, Turar, Farab şeklindeki isimlerle de tanınır) dokuz yolun kesiştiği bir yerde bulunan, Orta Asya'nın büyük ticari merkezlerinden biridir. Bazı zamanlarda şehrin nüfusunun 200 bine ulaştığı bilinir. Zamanında Otrar şehrinde Karahanlıların demir paraları darp ediliyordu. Kırgız destanında anlatılan Otrar Han ve Otrar Kenti ile anlatılmak istenen Selçuklu Sultanı ve onun hükmettiği Cend olması mümkündür? Otorhan'ın kahramanlıklarının anlatıldığı destanda İranlılar'a karşı Kırgızlar Oğuzlar ile birlikte savaşmışlar (Kebekova 1982:117).

“Berenler” ismi karşılığında 961-1186 yıllarında Afganistan'ın batısında kurulan Gazneliler Devleti kastedilmiş olabilir. Bu devlet de (Gazneliler Devleti) Oğuz-Türkmenler (Alp Tengi, Sebuk Tegin v.b.) tarafından kurulmuştur. Ancak devlet nüfusunun büyük çoğunluğu Farsça konuşmaktaydı. Bundan dolayı, “Ortahanlık” – “Berender” Gaznevi hanedanı için söylenmiştir. Siyasi merkezi Cend şehri olan Selçukluların en büyük rakibi Gaznelilerdi. Otorhan destanı, o dönemki Selçuklu-Gazneli rekabetini anlatmış olabilir. Dolayısıyla, X.-XI. yüzyıl Orta Asya'sındaki siyasi mücadeleye Kırgızlar da katılmış olabilir. Kırgızların tarihi hafızasında Otrar şehrinin hâlen korunuyor olması boşuna değildir. Oğuz-Türkmenlerin ise (Selçuk Devleti) merkezi olan Cend şehri, Orta Asya'nın en güçlü siyasi, ticari ve kültürel merkezlerinden biriydi. Moğollar tarafından istila edilmesine rağmen, Cend şehri, önemini XIV. yüzyıla kadar kaybetmemiştir. Sırderya nehri yatağını değiştirdikten sonra Cend şehri ticari ve kültürel merkez olma özelliğini kaybetmiştir. Şehir kalıntıları Kazakistan'ın Kızıl Ordo şehrinde 145 km uzaklıkta, batı tarafında bulunmaktadır.

Kırgız-Oğuz ilişkileri hakkında Kırgız yer, su adları (toponimler) ve etnonimlerden de bilgiler edinilebilir. Örneğin, Kırgız ve Türkmen boy isimlerinin 250 tanesinin benzeştiği tespit edilmiştir. Kırgızların içkilik boy konfederasyonuna giren *Geklen, Tekren, Teke, Bayat, Sarı, Ersarı* gibi boyların adları, Ortaçağda Kırgızlar ile karışan Oğuz-Türkmenlerden kaynaklanmaktadır. Bu ismi geçen boy adlarına

sadece Kırgız ve Türkmenlerde (Türkmenistan, İran, Irak, Anadolu Türkmenleri) rastlanmaktadır (Ataniyazov 1988: 52, 53, 58, 112).

Kırgız ve Oğuzların yer, su isimlerinde de birtakım benzerlikler görülür. Örneğin, Kırgızistan'daki *Akman*, *Daşman*, *Arslanbap* (Bazar-Korgon ilçesi), *Kara-Koy* (Nookat ilçesi), *Kara-Guz* (Kara-Kulca ilçesi), *Ceti-Ögüz* gibi coğrafik adlarda Oğuz-Türkmen izlerine rastlamak mümkündür. IX.-XI. yüzyıllardaki Oğuzlar içinde *Akman*, *Karaman* adlı boy grupları mevcuttur. Günümüzde *Akman* - Kırgızların *Munduz* boybirliği içinde bulunan bir alt boy adıdır. Günümüzdeki Türkmenler arasında *Arslanbap* diye adlandırılan bir boy vardır (Ataniyazov 1988: 24). Aynı zamanda *Salur* Türkmen boyunda *Munduz* diye adlandırılan boy mevcuttur. Kırgızistan'da *Ak Ögüz*, *Ceti Ögüz*, *Konur Ögüz*, *Ögüz Başı* gibi toponimler vardır. *Manas* destanında rastlanan *Ögüz Keçüü*, *Ögüz Ötmök* gibi yer, su adları da etnik ilişkileri ispatlamaktadır (Bkz: Moldobayev 1995: 163).

İlk damga işaretleri etnik grupların, etnik tarihin, etnik kültürün araştırılıp öğrenilmesinde tarihi yazılı kaynaklar, yer-su, kabile-soy, halk adlandırılmalarının yanı sıra değerli kaynaklardır. Ağaç üzerlerinde, mezar taşlarında, vb. eşyalarda bulunan damgaların ve buna benzer işaretlerin etnik tarihin araştırılmasındaki yeri büyüktür. Şüphesiz ki, asırlarca yazılı büyük kaynakların yokluğunda veya onların pek seyrek rastladığı koşullarda ilk damga işaretleri bazı etnik grupların yayılma bölgesini belirlemede büyük katkı sağlamıştır (Vayn-

berg, Novgorodova 1976:66). Kabileler arasında kullanılan ilk damga işaretleri Türk-Moğol, Fin-Ugor dilli halklarda çok eskiden kullanılmış, bazı bölgelerde istisna olarak korunmuş, Kırgızlarda ise sürekli kullanılarak günümüze kadar gelmiştir. Mülkiyeti ve bağımsızlığı ifade eden işaretler tarım, hayvancılık vb. yerlerde kullanılmıştır. Türk halklarında bir düzeyde kullanılmamıştır, yani ilk damga işaretleri Türk dillerinin Kırgız-Kıpçak, Oğuz-Türkmen, Uygur lehçelerinde konuşan halklara özgüdür. Kırgızların ve onların göçebe hayatındaki ilk damga işaretlerinin içinde etnik adlandırmaları bildiren işaretler Kırgız boy adlarında mevcuttur. Mesela, koş (çift) damga Munguş boyu, cagalmay (bozdoğan) damga Munguş boyu, aç (çatalı) damga Coru boyu, koş (çift) bıçak Bağış boyu, cogoru (yüksek) damga Kıtay boyu, tömön (alçak) damga Kıtay boyu, kılıç damga Sayak ve Basız boyları, keser (keskin) damga Basız boyu, ay damga Bağış ve Saruu boyu, cogoru çekti (yukarıya çekti) Bağış boyu, tömön çekti (aşağıya çekti) Munduz boyu, aç (çatalı) Munduz boyu, üç ok Basız boyu, üç ok damga Kanlılar, orok (orak) damga Kanlılar, Nayman damga, Konurat damga, Tata damga Solto boyu ve diğer boylar için kullanılmıştır. Boyların kullandıkları ilk damgalar; isimleri tarihe karışmış etnik gruplar ve boyları tanımamıza, boylar arasındaki farklılıkları anlamamıza ve etnik yapıyı belirlememize hizmet edebilecek değerli kaynaklardır. Damgalar ülkeler ve boylar arasındaki anlaşmalarda, kararlarda ve diğer önemli işlerde genel boy özelliklerinin, ayrıca zenginliğin ve dört

büyük hayvanın belirtilmesinde kullanılarak bağımsızlık işareti, göstergesi olmuştur. Göçebelik zamanında boyların bağımsızlığının, şahsiyetinin simgesi olan ve genel varlıklarını bildiren ilk damgalar kutsal olarak görülmüştür (Butanaev 1990:100-104). İlk damgalar insanoğlunun hayatında Tunç Devri'nden itibaren yer almaya başlamıştır. Sonuçta, onların asıl anlamları ve ortaya çıkış sebepleri genel olsa da, ilk kullanılmaya başlanan damgaların ortaya çıkış zamanlarını tam olarak açıklamak zordur (Vaynberg, Novgorodova 1976:66).

Âlimlerin fikirlerine göre boylar için kullanılmaya başlanan ilk damga işaretleri sosyal aktivitelerin ve evrimin gelişmesine bağlı olarak kavimlerin varlığını bildiren damgalardan farklı şekilde belirli bir noktaya kadar ulaşabildi. Sosyal aktivitelerin gelişmesinde yönetici olan insanlar tarafından ilk damgaların günlük hayatta kullanılması yeterli derecede olduğu bilinmektedir (Simçenko 1965:3).

Yukarıda verilen damgalar: boyların ortaya çıkışını ve ne gibi özellikler taşıdıklarını anlatan ilk işaretlerdir. Bunun dışında, ilk damgaların önemli bir kısmı totemleri, boy yapısını, akrabalık ilişkilerini, kutsal sayılan olguları, insanların fikirlerini ifade ettikleri görülmektedir. İlk kez kullanılmaya başlayan damgalar hukuki işaret olarak aile, boy, soylu toplumların liderleri arasında çeşitli alanlardaki anlaşmalarda, kararlarda kullanılmıştır. İlk damga işareti gelecekteki mülkiyet için de geçerli olmuştur. Babadan oğula geçerken damgalar yapı bakımından hiç değişmemiştir. Bu örneklerden yola çıkarak boyların

meydana gelmesini aile mülkiyetinin paylaşılmasına göre açıklamak mümkündür (Simçenko 1965:3). Viktor Yakovleviç. Butanaev Türk dilli halkların içinde ilk damga işaretlerini kullanan boy olarak Hakasları göstermiştir (Butanaev 1990: 67).

Toplumsal farklılaşma ve bazı ailelerin, yöneticilerin soylu sayılması olgusu erken dönem damgalarına da yansımış, bazı damgalar toplumsal statüyü ve soyluluğu anlatır yapıya bürünmüştür. Kabile yönetimleri en güçlü soyun temsilcileri tarafından oluşturulmuştur. Çok eski zamanlarda kabile başkanı kabilesinin adına damgasını vururdu (Simçenko 1965:5). Şayet, bu başkanlık miras olarak babadan oğula değil, beylik hakimiyetine geçerse, o zaman hakimiyetlik görevini üstlenen başkan kendi atalarının damgalarını kabilesinin adına kullanma hakkına devam etmiştir. Rus araştırmacısı Valeriy Simçenko'nun bilimsel görüşlerine göre yukarıdaki olaylar bütün kabileler arasında ilk damga konusunda anlaşmazlıklara yol açmıştır. Nitekim birçok kaynaklara göre kabilenin, kabile birliklerinin vekilleri başkanlarının yaşlılardan (aksakallardan) olmasını istiyorlardı. Kabileler ilk damga işaretini kabileyi oluşturan bütün toplulukları kapsayacak bir işaret olarak kabul etmemişlerdir (Simçenko 1965:6).

Damgaların bölgesel-idari yapılarıdaki farklılıklara göre her zaman değişmesi sıradan bir görünüş idi. Bazı damga işaretleri anlam ve içeriklerine göre özel yerlerde kullanılmıştır. Bunlar kutsal işaretlerden sayılırdı. Kutsal damga önemli iş kaynaklarında, anlaşmalarda kullanılmıştır ve

bu olayı batıl inançlar izlemiştir. Eski Türk boylarından biri olan Sarı Uygurlarda (Güney-Doğu Çin) As damga, Yag damga, Sun damga ve diğer damgalar Şamanların Tanrılarını ifade etmiştir. Mesela, Damga- Han-‘Şaman Tanrısı”, “Aydınlık verici”, “Hayat veren” anlamlarına gelmektedir (Malov 1957:111).

Daha sonraki kategorilerdeki işaretlerin içinde ayrı ayrı sınıflara has damgaların birçok değişik manaları bulunmaktadır. Eski İgresiz damgası (resim işaretlerinde) Şaman harfi idi ve o, Sibiryâ’da yaşayan birçok halkın arasında yaygın şekilde kullanılmıştır (Simçenko 1965:6). Mesela, İskitlere ait taş kalıntılardaki parça halinde olan bazı işaretler sadece askeri araç gereçleri “donanımlarını” veya el sanatını ifade etmeyip, sembolik (dinî ve tasavvufî) işaretleri de belirtmiştir. Bu yüzden bazı damga işaretlerinin sırrını anlamak zordur, bu damgalar basit resmî işaretten sembole doğru geçen asrı, tam anlamıyla sembolden harfe doğru giden aşamaları yansıtır veya gösterir (Vaynberg, Novgorodova 1976:67).

En fazla damga işaretlerinin bulunduğu bölgeler olarak Çin yazılı kaynaklarında gösterilen Hakas-Minusinsk, Tuva-Moğolistan bölgeleri sayılmaktadır. Bunların dışında Altay Dağları, Doğu Türkistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kırım Yarımadası, Güney Rusya ve diğer bölgelerde bulunan kaya, taş yüzlerine yazılan işaretleri, arkeolojik araştırmalarda bulunan kaynakları gösterebiliriz. Türk dilli halklara ait olan damgaların araştırma kaynakları VIII. yüzyıl’ ya itibaren en fazla Çin yıl beyannamele-

rinde bulunmaktadır.

Tan İmparatorluğu’nun (VIII-X. asır) resmî saray tarihçisi Su Muyan Fu, ülkenin önemli devlet adamı Yan Sa Fu, bunlarla birlikte o zamanın bilgili insanı Van Pu’nun başkanlık ettiği özel komisyonlar, 618-804, 804-852, 853-907 yıllarında Çin’e (Tan İmparatorluğu’na) komşu olarak yaşayan göçmen halklar ve onların adları, bindikleri atlarının özellikleri, sahipleri hakkında bilgiler toplamışlar ve bu bilgileri kâğıda dökmüşlerdir. «Tanhujao” adlı bu özel bilgi antolojisi 961 yılında tam olarak işlenip yayınlanmıştır (Bkz: Zuev1960:93). Hatırlatılacak olan bir mesele, eskiden (M.Ö. III-M.S. III. asırlar) Çin Hanedanlıkları için, yaşadıkları bölgeleri bilinen uzakta yaşayan halkları, kabileleri, ülkeleri kontrol altına almak mümkün olmasa da mesela; Türklerden, Kırgızlardan, Rum İmparatorluğundan, Sasanilerden, haraç toplamak sıradan bir gelenek hâline gelmiştir. Tan İmparatorluğunda damga işaretlerinden yola çıkarak gerekli olan atların hangi halka, kabileye ait olduğunu belirleyip, atların kalitesine, vs. özelliklerine göre özel uzmanlar değer biçmişlerdir. Bu tarihi kaynaklarda Kırgızlar atları ile Gu-li-ganların (Kurıkanlar) atlarının cinslerinin benzerliği hakkında bilgi vardır. Bilindiği gibi, Kurıkanların (Çince: Gu-li-gan) şimdiki Baykal gölüne yakın bölgelerde yaşadıkları, Kırgızlara tabi oldukları hakkında bilgiler Çin kaynaklarında; Doğu, Müslüman kaynaklarından Hudud’ül-Âlem’de bulunmaktadır.

Bizim daha çok önem vereceğimiz mesele, Çin kaynaklarında bulunan damgalar ve onların türleridir. Ayrıca

bu damgaların bugünkü Kırgızlarda, Türkmenlerde hâlâ mevcut olduğu bir gerçektir. Eski Türk damgaları hakkında Orhun yazıtlarında da bilgiler bulunmaktadır. “Moyun Çor’un hatırasında beyaz otağımı tahtım ile birlikte pınarın yanına dikip, Tanrı’ya dua ettim, kurban kestim. Damgalarımı ve yazımı taşa yazmaları için emir verdim.. Tavşan yılında (751 yılında) Tatar’ı anlaşılmaya davet ettim, bin, on bin yıla (sonsuz) kadar korunacak olan işaretlerimi (damgalarımı) taş üzerlerine yazmaları için emir verdim.” sözleri mevcuttur (Malov, 1959:40). Yenisey’deki kitabeler’de: “yer üstünde kalan damgalarım var, sayısız hayvanım kaldı” şeklinde geçer (Malov 1952: 49). Tuva’daki kitabede ise “er atım Yol Apa Ben., asnuki atlarım esintim. Baga ben er, alti yuz tamka at.” olarak geçer (Tuva’daki Eski Türk Yazıları 1963:14-15).

“Divan-ı Lügat-it-Türk”de, eski Oğuzlar ve onların damgaları hakkında çok değerli bilgiler bulunmaktadır. “Oğuzlar, Türklerin bir kabilesidir, onlar Türkmenlerdir. Onlar 22 boydan oluşur. Her bir boyun diğerlerinden ayıran işaretleri olan damgaları mevcuttur. Bu işaretler üzerine hayvanlarını tanırlar. Bu kabileleri yakından tanımak için kabilelerin hepsini dolaştım” (Karatayev 2013: 199-207).

XIII. yüzyılın meşhur tarihçisi Reşideddin “Cami’üt-Tevarih”te Oğuz-Türkmen kabileleri ve onların şeceresi, damga işaretleri, kutsal saydıkları kuşu, genel toplantıda dağıtılan öküzü, ayinleri, mitolojileri, misafirlerine ikram ettikleri kemikli etleri hakkın-

da çok değerli bilgiler vermektedir. Türk dilli hakların kabilelerinin damgaları hakkında C. A. Aristov, P. T. Kuzeev, V. V. Radlov, D. N. Sokolov, V. V. Barthold, D. Kafesoğlu, R. Kereytov, N. A. Baskakov, S. M. Abramzon, T. Gülensoy’un yazarların eserlerini kaynak olarak göstermek gerekir. Özellikle, Nikolay Aristov’un eserlerinde damgaları inceleyerek öğrenme metodları ile büyük başarılar elde edilmiştir. Yazar, damga işaretlerini göz önünde bulundurarak incelemiş, özel ve kabile damgalarının farklarını tespit etmiştir. Soydan ailenin bölünüp çıkışından sonra damga şekillerinin bazı değişikliklere uğradığını yazar (Aristov 1894: 284-286).

Günümüzdeki mevcut kaynaklara ve bilim adamlarının fikirlerine dayanarak Orhun- Yenisey’deki Runik harflerin çoğunluğunun Türkistan’ın kuzeyi ve Merkezi Asya’daki etnik-kültürel çevrelere ait olduğu sonucuna varabiliriz. Yukarıda belirtilen mesele, Türkoloji ve Türk dilli halkların tarihinde derin şekilde incelenmemiştir. Fakat, Kırgız-Oğuzların arasındaki etnik-kültürel ilişkiler hakkında bilgiler mevcuttur. Mahmud Kaşgari “... Kırgız, Oğuz, Kıpçak, Çaruk, Yağma, Tohsi, Çigil dilleri saf Türk dilleridir” demiştir. Kırgızlar ile Oğuz dilli kabilelerin etnik ilişkileri ta Güney Sibiry ve Moğolistan topraklarında başlamıştır, şimdi Kırgızların etnik çevresinde devam ettiği kesin olarak bilinmektedir. Buna kabile-soy, halk, yer-su adları hakkında, kabilelerin damgaları hakkında, halk folkloru hakkında kaynaklardaki mevcut bilgi-

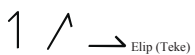

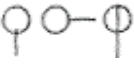

ler delil olabilir. Kırgız damgaları ile Oğuz kabilelerinin damgalarının karışıklıkları Mahmud Kaşgari (XI. asır), Reşideddin'in (XIV. asır) ve Ebül'gazi Bahadır Han'ın (XVI. asır) eserlerine dayanılarak giderilmiştir. Bu karışıklıklar eskiden gelen Kırgız-Oğuzların etnik-kültürel ilişkilerini tam olarak gösterir.

Sonuç

Bu çalışmayla, Ortaçağ Devrinde Kırgız ve Oğuzlar arasındaki etnik, kültürel ve siyasi ilişkiler hakkında bilgi edinilebileceği ortaya çıkmıştır. Bu devirdeki Kırgız ve Oğuzların etnik-kültürel ilişkileri hakkındaki bilgiler, bugünkü Kırgızların destanlarında, halk şecerelerinde ve boy, yer-su, coğrafik isimlendirmelerinde günümüze kadar gelmiştir. Ortaçağ Devri'nde günümüz Kırgızistan topraklarında Oğuz-Türkmenlerin yaşadığı tarihi bir gerçektir. Yine günümüz Kırgızlarının kültüründe ve dilinde Oğuz öğelerini sıkça görmek mümkündür.

Kırgızların boy (soy) tamgaları¹ / Türkmenlerin boy (soy) tamgaları²

5 Monoldor tamga

5 Akdaş ayak (Teke)

Y Coru tamga

Y Çepni

➤ Üçok tamga (Kandı)

Λ Kandjik (Teke)

⊥ Kıpçak tamga

⊥ İmir

K Öydö çekti (Sayak)

⌒ Bir elip (Teke)

⊖ Kesek tamga

⊖ Ana Yontlı

⌒ Börü (kurt) tamga

⌒ Salor

Kırgızların boy (soy) tamgaları ³	Oğuz-Türkmen boy tamgaları Ebulgazi Bahadır Han. XVI y.y. ⁴
--	---

Y Bugu tamga

⌒ Kaylar

○ Baarın tamga

⊖ Bayat

○ Kuşçu tamga

○ Alka Öyli

Y Bağış tamga

⌒ Kara Öyli

S Kuu söök (Monoldor)

⌒ Yazır

5 Monoldor tamga

5 Yasır

⊥ Cogoru tamga (Kitay)

⊥ Dudurga

⌒ Adigine tamga

⌒ Duker

⌒ Munduz tamga

⌒ Avşar

⌒ Kandı tamga (Kandı)

⌒ Kızık

// // Koş tamga (Munguş)

// Karkın

Y kırgız tamgası

⌒ Bayındır

Λ Λ λ Alakçın tamga

Λ Beçene

⌒ Ay tamga (Solto)

⌒ Çavuldur

Kırgızların boy (soy) tamgaları ⁵	Oğuzların boy tamgaları ⁶ Reşideddin, XIV y.y.
--	--

Y Azık tamga

191 Kay

○ Kozuguna (baarın)

⊖ Bayat

S5 Nayman tamga

2 Al Karaulı

⌒ Töölös tamga

⌒ Kara evli

Y Bağış tamga

⌒ Yazır

⌒ Munduz tamga

⌒ Duker

⊖ Kesek tamga

⊖ Dordırğa

⌒ Baysogur (Basız)

⌒ Yaparlı

⊥ Kıpçak tamga

⊥ Auşar

⊗ Kayçı tamga

⊗ Kızık

Azık tamga

Bekdeli

Tata, öydö çekti

Bayat

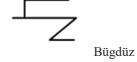
Alağçın tamga

Karkın

Baysogur (Basız)

Bügüdüz

Börü tamga

Biçine (Becene)

Ay Tamga (Joru)

Çavuldur

Bargı tamga (Çağalmay)

Cauldur

Alağçın tamga (Saruu)

Dodurga

Çağalmay (Sarı Bağış)

Çebni

Alağçın tamga

Döger

Tata tamga (Solto)

Salır (Salır)

Kerki tamga (Basız)

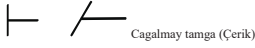
İmur

Bağış tamga

Eymur

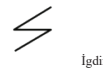
Çağalmay tamga (Çerik)

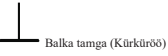
Alayuntlu

Kuu söök tamga

İğdir

Balta tamga (Kürkütröö)

Bekdir

Ay tamga

Karaevli

Alağçın, Munguş tamgalar

Bukduz

Sayak, Surma (Saruu)

Kayı

Çolok Tuuma tamga

Yıva

Monoldo tamga

Kımk

Mamatberek (Basız)

Kınık

Kırgızların boy (soy) tamgaları ⁷	Oğuzların boy tamgaları ⁸ Kaşgarlı Mahmud, XI y.y.
--	--

Kerki tamga (Sayak)

Avşar

Monoldor, Munguş tamga

Begdili

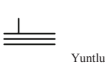
Üçok tamga (Kandı)

Salur

Balta tamga (Sarı Bağış)

Yuntlu

Tubay tamga (Saruu)

Yazır

Teyit tamga (Teyit)

Yıva

NOTLAR

- 1 Bkz.: Karatayev O. K. (2013). Kırgızların tegi, kelip çıkışı cana etnostuk-madaniy alakaları, Bişkek.
- 2 Bkz.: Karpov G. İ. (1945). Rodoviye tamgi u turkven// İTF AN SSSR, № 3-4, s. 43-49.
- 3 Bkz.: Karatayev O.K. (2013). Kırgızların tegi, kelip çıkışı cana etnostuk-madaniy alakaları, Bişkek.
- 4 Bkz.: Ebulgazi Bahadır Han. (1906). Rodoslovnnoye drevo turkov, Kazan.
- 5 Bkz.: Karatayev O.K. (2013). Kırgızların tegi, kelip çıkışı cana etnostuk-madaniy alakaları, Bişkek.
- 6 Bkz.: Reşid-ed-Din. (1952). Cami et-Tevârih. Cilt I. Kitap I, s. 81-83, Moskova.
- 7 Bkz.: Karatayev O. K. (2013). Kırgızların tegi, kelip çıkışı cana etnostuk-madaniy alakaları, Bişkek.
- 8 Bkz.: Kaşgariy Mahmud. (1960). Devonu Lugatit-Türk. Cilt I, Taşkent.

KAYNAKLAR

- Ebul Gazi. *Rodoslovnnoye Drevo Turkov. Soçineniye Abul-Gazi Hivinskogo Hana*, Kazan:1906.
- Abdrakunov T. Babalardan Kalgan Söz, Frunze. 1990.
- Agadjanov S., Karriyeva A. *Osnovniye Problemi Etnogeneza Turkmenskogo naroda*, Moskova: 1973.
- Aristov N. A. Zametki ob etniçeskom sostave tiyukskih plemion i narodnostey i svedeniya ob ih çislennosti. Jibaya Starina. Vıp. 3-4. Sankt-Peterburg, s. 277-390, 1894.
- Ataniyazov S. *Slovar Turkmenskikh Etnonimov, Aşhabad: 1988.*
- Barthold V. V. Soçineniye. Cilt 8, Moskova:1973
- Butanayev V. Ya. Etniçeskaya istoriya hakasov XVII-XIX vv, Moskova:1990.
- Vaynberg B. İ., Novgorodova E. A. Zametki o znakah i tamgah Mongolii // *İstoriya i Kultura narodov Sredney Azii, Moskova, s. 66-74, 1976.*
- Zaporojets V. M. Seldjuki, Moskova: 2011
- Zuyev Yu. A. Tamgi loşadey u vassalnlıh kniyajestv // *Noviye materialy po drevney i srednevekovoy istorii Kazahstana, Alma-Ata, s. 94-140, 1960.*
- İstoriya *Turkmenskoy SSR. Cilt I, Aşhabad: 1974.*
- Karatayev O. Kırgızların tegi, kelip çıkışı cana etnostuk-madaniy alakaları, Bişkek: 2013.
- Karatayev O. Kırgız-Oguz Tarihiy-Etnikalık Baylanıştarının Eldik Oozeki Çıgarmalarda

- Çagıldırılışı. *Jusup Mamay: zamanıbızdın zalkar Manasçıısı*. Bişkek, s.70-74, 2014.
- Kebekova B. Kırgız - Kazak Folklorduk baylanışı. Frunze:1982
- Koroglu H.G. *Şaman, polkovodets, ozan.(Evolytsiya obraza deda-Korkuta). ST, Baku: 1972.*
- Kaşgariy Mahmud. *Devonu Lugatit-Türk*. Cilt I, Taşkent: 1960.
- Malov S.E. Yazık jiyoltıh Uygurov, Moskova: 1957.
- Moldobayev İ. B. “Manas” – istoriko-kultunıy pamyatnik Kırgızov”, Bişkek: 1955.
- Manas. *Ensiklopediya*. Cilt I-II, Bişkek: 1995.
- Reşid-ed-Din. *Sbornik letopisey*. T.I. Kniga.I, Moskova: 1952.
- Simçenko Yu. B. Tamgi narodov Sibiri, Moskova: 1965.
- Tuva’daki Eski Türk Yazıları. Kızıl, s. 14-15, 1963.